

ХУДОЖНЯ МОДЕЛЬ СУСПІЛЬСТВА ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ВИКРИВАЛЬНЕ ЗОБРАЖЕННЯ ДІЙСНОСТІ В РОМАНІ "БРУХТ" ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

Статтю присвячено з'ясуванню специфіки критичного спрямування комічного на матеріалі роману Павла Загребельного "Брухт". Висвітлено особливості комічного світогляду на поетикальному й оцінному рівнях, виокремлено об'єкти художньої уваги в межах теми суспільного розвитку. Проведений аналіз засобів створення комічного ефекту конкретизує особливості письменницької техніки, авторського ставлення до зображуваного, ідейну скерованість тексту, а також виявляє відтворені прозаїком суперечності суспільно-соціальних відносин та історичної долі народу.

Ключові слова: парадоксальна модель суспільства, комічний ефект, сатира, іронія, функціональний персонаж.

Суспільне життя незалежної України стає джерелом осмислення і основою багатьох естетичних ідей як народної сміхової творчості, так і професійної. Відсутність подвійного обмеження (офіційної та авторської цензур), здається, створює сприятливі умови для розвитку соціально значущих, злободенних та адресно конкретних комічних жанрів, що мають долучатися до загального процесу демократизації літератури. Утім, в українській прозі кінця ХХ ст. відчутний брак іронічних творів на соціально-політичну тему. У 2001-2002 рр. Павло Загребельний створює роман «Брухт», що нібито покликаний підбити підсумки першого десятиліття самостійності України. Як результат зображення "звихненої рівноваги в житті людському" (І. Франко), постає парадоксальна модель суспільства, де сучасність схарактеризовано кризь призму минулих епох. Твір викликає інтерес з погляду дослідження вияву сміхової традиції в сучасному тексті, зокрема критичного начала комічного, своєрідним авторським баченням сучасної дійсності, емоційно-інтелектуальною спрямованістю.

Актуальність обраної теми зумовлена кількома чинниками: потребою адекватного вивчення художньої своєрідності прози такого ґатунку; необхідністю поглибити теоретико-методологічну базу вивчення комічного, а також розмежувати відтінки сміху за тональністю й емоційним напруженням. Мета статті – з'ясувати особливості художньої картини суспільства періоду незалежності кризь призму викривального зображення дійсності в романі "Брухт" П. Загребельного, тож необхідно розв'язати такі завдання: з'ясувати особливості письменницької техніки, доміанти творчого методу; виявити механізм іронічного смислу й комічного ефекту; виокремити об'єкти комічного зображення в межах теми сучасного суспільства; охарактеризувати функціональну наповненість використаних автором художніх засобів. Перед дослідником форм комічного і сміху неминує постає комплекс проблемних питань: розрізнення зовнішнього і внутрішнього вияву комічного (тобто вивчення системи художніх засобів і розшифрування підтекстів); співвідношення комічного і смішного; визначення градації діапазону сміху у творі (творах) певного письменника; чітке розрізнення форм, прийомів і засобів; простеження «невловимого» механізму комічного ефекту; відокремлення іронії від гумору і сатири чи навпаки; врахування дифузії комічного і трагічного та ін. Аналіз прийомів, засобів, образів та вивчення авторської позиції стосовно зображуваного дозволять висвітлити особливості комічного світогляду.

Іпостась уїдливого іроніста для П. Загребельного не є несподіваною. Варто згадати романи "Південний комфорт" (1984 р.), "Кавтаклізма, або Кошмарна пригода в Європейському домі" (1992 р.), повість "Гола душа" (1992 р.), роман "Стовпо-творіння" (2003 р.). У "Брухті" смислове навантаження художнього задуму несе перш за все промовиста назва твору, причому епіграф наголошує на лексичному значенні слова "брухт": "ламані або придатні тільки для переробки предмети", "лом, перелам". Окрім того, топонім Кучугури як контекстуальний синонім означає "снігові чи піскові замети". Ці дві місткі смислові одиниці, об'єднані спільним значенням "нагромадження" (відповідно, "потреби розчищення"), стають образами-узагальненнями.

Просторові координати роману своєрідні тим, що малозначущість Кучугур (всього-на-всього передмістя, не позначене на карті) різко контрастує з насиченістю європейського мегаполісу: "Кучугури можна було б тепер назвати: Європець" [1: 182]. Напис на в'їзді "Всі дороги ведуть до Кучугур" є тонким іронічним "знуцанням" з вияву етноцентризму. Поєднання таких протилежностей, крім викривального заряду, набуває ще й трагедійного відтінку: з одного боку – розкіш, феєричне нічне життя, а з іншого – убожество місцевості, "жахлива обдертість усього сущого" [1: 214], "залишки бетонних конструкцій, мов кісткякі історичних мамонтів у палеонтологічних музеях" [1: 214]. Постають експресивні оксиморонні образи: Кучугури без кучугур, металічний завод без металу, річка без води.

Невеличкі Кучугури – це зменшена до розмірів селища панорама усієї країни, тобто парадоксальна модель українського суспільства. Приміром, тут діє аж сто чотирнадцять партій, серед яких – кілька десятків християнських: християнсько-робітнича, християнсько-жіноча, християнсько-селянська, християнсько-радикальна, християнсько-трудова та ін. Ще однією невідповідністю є відверта

провінційність і гучні, недоречні на тлі металевого руйновища назви: ресторан "Ельдорадо", "Президент-отель", нічний клуб "Голлівуд". Оголошення диско-клубів, вар'єте-шоу, еротичних кабаре, диск-жокеїв – це пародія на рекламу розваг області, глузування з викривленої культури споживання: "Акапулько". Запасайся енергією вперед на рейв! Марафон Ultra Raver. Казино-клуб. Рулетка, блек-джек, покер, більярд, для ділових зустрічей – банкетний зал. Святковий парад краших диск-жокеїв. Злива вінілу – феєрверк шоу-балетів. Супергості з Європи. За "вертушками" – наші. Динаміт, Sardina, Ivan, Ganja, Махно, Ярик і Кінь. Світ рейву, хаос і acid-jazza. Ресторан з європейською кухнею. Осетрина по-царськи. Телятина "Марсель" [1: 219].

В одному з попередніх романів П. Загребельного "Південний комфорт" (1984 р.) слідчий прокуратури Федір Твердохліб, "носіє і захисник справедливості" із чистим сумлінням, втілював позитивне начало, непримиренно засуджуючи зло і вступаючи в безпосередню боротьбу з ним. Це приклад позитивного героя, який набуває особливо великої питомої ваги: "Ох, провести б генеральне, вседержавне, планетарне слідство, щоб викрити, затаврувати, пролити гнів праведний!" [2: 332]. Поле діяльності Яреми Совинського, як і Твердохліба, – теж "ворожий табір", однак у "Брухті" немає такого різкого протиставлення позитивного і негативного. Функція історика Совинського схожа – розслідувати справу фіктивної корпорації (принаймні з цікавості, для самого себе). Однак він не є "моральним авторитетом", навпаки, у минулому був причетний до незаконного продажу танків, прес-секретар злочинного угруповання не зі своєї волі, через що переживає почуття провини і власної нікчемності.

Головний інструмент Яреми Совинського у виявленні негативних явищ сучасності – передусім його знання світової історії. Однак цю рису теж не ідеалізовано завдяки самокритичному погляду: "А він? Хто він? Свідок історії? Історик за фахом, самозваний суддя минулого?" [1: 47], "сорокарічний втомлений, в міру цинічний, модно-іронічний", "такий-сякий історик". Окрім того, зведено нанівець професійну принциповість (досліджував роль комсомольських організацій в організованні піонерських організацій України): "Коли б на Україні водилися слони, він тоді написав би й про слонів..." [1: 6]. Нісенітна, пародійна назва Яремової посади (старший науковий співробітник Міжнародної фундації аналізу ще не проаналізованих аналізаторів аналізування) теж позбавляє обвинувача позитивного начала. Очевидно, художня логіка таких взаємовідносин впливає з того, що оточення "чудика епохи незалежності" – це більш спотворені образи негативних персонажів, особливо Генеральний металіст України Ягнич та геній цифр Нуль. На тлі цих психологічних гіпербол позитивний персонаж, піднесено-патетичний борець зі злом, мабуть, був би художньо непереконливим.

Дошкульні історичні паралелі, як і загалом характеристика теперішнього часу крізь призму минулого, є ключовими в ідеологічній оцінці зображуваного. Ці різкі протилежності пронизують весь твір, зіставлено навіть нікчемні борідки сучасних високопосадовців і неповторні пишні вуса князя Святослава, Богдана Хмельницького й Івана Мазепи. Серед численних супротивних пар – такі гострі зіставлення: новітні розбагатілі плебеї та, на противагу їм, – Ротшільди, Рокфеллери, Дюпони, які здобували свої мільярди протягом століть; сьогоднішні ієрархи і давні – Авраам, Ісайя, Єремія, Даниїл, Василій Великий, Іоанн Златоуст, які відкрито боролися проти самоуправства; убогі афоризми нашої доби порівняно з законами Ярослава Мудрого, Хмельницького, Пилипа Орлика; розгубленість усунених від влади, на відміну від королівського спокою Людовіка XVI перед ешафотом; нікчемність новітнього устрою з погляду давнього Риму як ідеалу суспільства та ін.

Відверті специфічні викривлення застосовано передусім стосовно двох головних фігурантів корпорації "Кучметал", чії образи не смішні, а відразливі. Портрети Ягничі – це зображення живого опудала, людини-руїни: "Ягнич возсідав кінець столу, в чорному костюмі, з золотом зіркою, з лауреатськими медалями, з орденами й відзнаками, мідногрудий, як ассирійський ідол, монументальний і монструозний теж, як ідол..." [1: 52-53]. Високе становище і безсилля свідомості виражені грою двох омофонів: "ГМУ" (скорочена почесна посада директора) і "гму" (єдиний вигук Ягничі, що залишився в його лексиконі). Прозорість і примарливість Нуля, ім'я якого означає "ніхто, ніщо, нікчема", теж стає тією відразливою ознакою, яку автор нагнітає у творі: безбарвний, як інфузорія; "фізично кволий, як зимова муха, але невтомний, мов шашіль у дереві або терміт в африканській пустелі, комбінатор" [1: 55]; "... замість обличчя біла маска, тонкогубий рот хижої риби... Безволоса істота, гола, як целулоїдна лялька" [1: 190].

Єдиним слабким штрихом, що хоч незначною мірою пом'якшує неприховану зневагу до потворності, є припущення Совинського про внутрішню драму цих "жертв історії", знищених індустрією: "Може, Ягничева свідомість не розладалася, а збунтувалася проти такого стану речей і запрагла повернутися в первісний стан. І тепер він плаче в збудованому тобою муляжі батьківської хати..." [1: 174]. Глумачення хвороби Ягничі як "дисоціації між минулим і сучасним" (за Юнгом), лікування цієї недуги за допомогою овечок, биття горшків і макітр, гри в дурня, а також опис процедури миття директора цілком нівелюють слабкий натяк на співчуття до об'єкта викриття чи його трагічне освітлення, незважаючи навіть на фізичну смерть "живого трупа".

Кучугурянська еліта, уособлюючи всю національну верхівку, постає як абстрактний велелюдний натовп, у принизливій іпостасі "почету короля": на іменинах Ягничі головні банкетні місця споруджені, як трони, а всі присутні прославляють великого директора. Зі всього цього "вертепу" (ветерани, патріоти, генерали, податківці, банкіри, чемпіони, ієрархи, феміністки, новокозаки) виокремлено лише трьох об'єктів сприйняття Совинського: Журавля, Гончака, Шумія. Максимальної карикатурності досягнуто за

допомогою мінімальних засобів: загострено лише якусь одну рису кожного. Це, приміром, дивна манера поведінки лідера християнсько-демократичної партії Журавля, "надмуханого чортика" – індицення, роздування горла, нутряний роблений бас, "ніже того слова, ніже того звука" [1: 53-54]. Пропозиції, озвучені Совинським Журавлю, виражають неприховані кпини з діяча: ввести щоденну молитву лояльності, не приймати до партії відмінників, подавати декларації про лояльність, перейменувати смертну кару, поміняти назви свійських і диких тварин [1: 58-59]. Іншою комічною гіперболою є безмежний апетит лідера блоку найпрогресивніших партій Гончака ("Гаргантюа з Кучугур", "національного ковтальника"), який може водночас поглати їжу і виголошувати патетичні тиради: "Хіба ми коли-небудь забували хвалу і славу не тільки наших Кучугур, а й усієї України, великого Ягничка?" [1: 145]. У місцевого патріота Шумія національна ідея відроджувати соловейків утилізується у виготовленні полив'яних пташок і коників-свищиків. Очевидно, у такий глузливий спосіб автор натякає на декоративний, "музейний" функції української культури на рідних теренах.

Інші спостереження Совинського більш узагальнювальні, спрямовані вже не на конкретних осіб, а на соціальні чи професійні групи: науковців, журналістів, підприємців, багатіїв і навіть композиторів, поетів-піснярів. При цьому різноманітність засобів укріплює яскраве вираження стилю прозаїка. Для прикладу, ущипливе порівняння, з одного боку, етнографічних даних українців як однорідного плем'я (за Хведором Вовком) і "нового племені" – з іншого: "... короткострижені, круглоглові (справді брахіцефали, але не європейські, а радше африканські, гугентотські), зріст нижче середнього, носи широкі, з пожадливими ніздрями (всьорбнути всі блага світу свого!), нижні кінцівки коротенькі, мов підпирки для масивного тулуба, зате верхні – довгі, загребущі..."; "товстопалі, товстовухі, товстобокі, товстошії" [1: 53]. Назву іншої категорії – магнати – обіграно в переінакшених прислів'ях і крилатих висловах: "У магната біла хата", "Від української хати до вілли магната", "Та земля багата, що зродила магната", "У нашого магната кишеня багата", "Магнат – це звучить гордо" [1: 84]. Додаткова функція видозмінених крилатих виразів і натяків на цитати – дати задоволення від повторного впізнавання.

Яскравим, влучним є ототожнення новітніх хапуг із нічними квартирними злодіями, з річковими ненажерами: "Держава – слон, а вони бразильські піранії, здатні обгризати його до кісток, щойно він забреде у теплу водойму" [1: 197]. Автор повсякчас вдається до оригінальних, знижених порівнянь: приміром, бізнесмени – це волохатоморді орангутанги, їх ділові бесіди мобільним телефоном – неартикульовані вигуки в африканських джунглях.

Всеосаяжність критики негативного зумовлює концентрацію відповідних художніх засобів. П'ять т. зв. "пе" демократичного блоку Кучугур (патріотизм, побожність, порядність, професіоналізм, предбачливість) розшифровано як попіхачі, попіхачі, полізачі, пронози, пустограки, а також підступність, продажність, посередність, підлабузництво, пиндючення [1: 149]. Іронію, що межує зі сарказмом, виражають ідеї відзначати ночі (оскільки не вистачає вільних днів у календарі свят), а нагинання шиї ввести до програми національного спорту; тож очевидним є загострення непривабливих граней національної вдачі й поведінки. Пародійно-безглуздих трансформацій зазнають псевдонаукові розвідки, як-от у назві дослідження політологів "Безконфліктний патріотизм у вирощуванні цибулі і відгодівлі свиней". Експресивний стиль довершують й авторські оказіоналізми, як-от: "магнатерія", "телебрухуністи" та ін. Іронічної інтерпретації зазнають численні впізнавані прикмети сучасності: нібито неодмінні закінчення прізвищ національних поетів-піснярів (на -ко або -чук), надмірна кількість орденів, мовознавчі експерименти, "божевільно-бездарна" музика, "найбільша пральня України" (телебачення) та ін.

Однак активність Яреми як функціонального персонажа зчаста зведено до споглядальних вигуків-зітхань чи риторичних запитань подумки: "Яка марнота!" [1: 197]; "О, люди-люди, небораки!" [1: 15]; "Треба було пограбувати український народ на мільйони або й мільярди доларів, щоб отаке їсти" [1: 153]; "Невже нам судилося zostаватися розгубленими плебеями навіть у багатстві...?" [1: 233] тощо. Хоча справжнє протиставлення, а не замасковане, Совинський все-таки виражає прямим осудом у словесній дуелі з хазяйкою всієї області Ледвою: "Небезпека від таких, як ваша, корпорацій, тисячократно більша, ніж від розбійників на великих дорогах. Бо ті зазіхають тільки на гаманці громадян, а ви замахуєтеся на моральні засади всього суспільства" [1: 160].

Поділ сатири на ретроспективну і ретроградну, характеристика цих видів (за І. Франком) є доречною і стосовно аналізованого твору П. Загребельного: "Ретроспективна сатира малює хиби життя, спричинені перестарілими традиціями або звичками, і змагає до їх усунення; натомість ретроградна виступає проти нових явищ у житті, породжених новими обставинами і виказує їх шкідливість" [3: 499]. Проблематика "Брухту" пов'язана з радянським минулим і водночас спроектована на сучасність.

Отже, тема суспільного розвитку посилює критичний заряд комічного в романі "Брухт" П. Загребельного. У злові дні автор намагається розгледіти вияви глибинних суспільних закономірностей, відповідно, одним із засобів комічного загострення образів і ситуацій є аналогії з попередніми епохами (творення супротивних пар на основі сучасного й минулого). Зменшена до розмірів селища Кучугури панорама країни поєднує контрасти трагічного відтінку. Іронічну оповідь посилює яскраво виражена оцінність мовленнєвих засобів (оказіоналізмів, порівнянь, топонімів, імен, метафоричних узагальнень та ін.). Визначальним у вирішенні художнього завдання є функціональний персонаж Ярема Совинський як викривальний "каталізатор", який, проте, не має особливої позитивної ваги. Об'єктами іронічного і сатиричного висміювання є новітній "банкет під час чуми", ура-патріотизм, недоліки національної

поведінки, матеріальна цивілізація, поширений суспільний клас магнатів, представники еліти, інтелігенції, бізнесу. Образи "жертв історії" спотворено аж до відризи й порушення меж глузду, а натяк на внутрішню драму дає їх трагічне освітлення. Закономірно, що художня проза так чи так відбиває певні ідеологічні й політичні переконання самого автора, його невідсторонена позиція й настанови позначаються на поетиці твору. Скажімо, сатирична спрямованість роману є відчутною як комплекс засобів, що включені в загальний іронічний контекст, або ж як елементи прямого викриття: деформація образів, пародійні назви, викривальна аналогія, карикатурне загострення, неіронічні твердження без підтексту, самовикриття персонажів. Подекуди іронія переходить у сарказм і навіть прямий незамаскований осуд без підтексту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Загребельний П. А. Брухт : роман / Павло Архипович Загребельний. – Харків : Фоліо, 2003. – 253 с.
2. Загребельний П. А. Південний комфорт : роман / Павло Архипович Загребельний ; вступ. ст. Г. Кіпніса. – Харків : Фоліо, 2002. – 351 с.
3. Франко І. Я. Ревун. Сатира Осипа Маковея з образками Якова Струхманчука / Іван Якович Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Я. Франко. – К. : Наукова думка, 1976–1986. – Т. 38 : Літературно-критичні праці (1896–1911). – 1983. – С. 499.

REFERENCES (TRASLATED & TRANSLITERATED)

1. Zagrebel'nyi P. A. Brukht : roman / [Scrap : novel] / Pavlo Arkhypovych Zagrebel'nyi. – Kharkiv : Folio, 2003. – 253 s.
2. Zagrebel'nyi P. A. Pivdennyi comfort : roman / [South Comfort : novel] / Pavlo Arkhypovych Zagrebel'nyi ; vstup. st. G. Kipnisa. – Kharkiv : Folio, 2003. – 351 s.
3. Franko I. Ia. Revun. Satyra Osypa Makoveia z obrazkami Yakova Strukhmanchuka [Revun. Osyp Makovei's Satire with Yakiv Strukhmanchuk's Pictures] / Ivan Iakovych Franko // Zibrannia tvoriv : v 50-y t. / I. Ia. Franko. – K. : Naukova dumka, 1976–1986. – T. 38 : Literaturno-krytychni pratsi (1896–1911). – 1983. – S. 499.

Матеріал надійшов до редакції 27.03. 2014 р.

Мельник О. Н. Художественная модель общества периода независимости: разоблачительное изображение действительности в романе "Лом" Павла Загребельного.

Стаття розкриває специфіку критического напрямлення комического на матеріалі роману Павла Загребельного "Лом". Отражені особенности комичного мировоззрения на поетикальному и оценочном уровнях, выделены объекты художественного внимания в пределах темы общественного развития. Проведенный анализ средств создания комического эффекта конкретизирует особенности писательской техники, авторского отношения, к изображаемому, идейную направленность текста, а также обнаруживает воспроизведенные прозаиком противоречия общественно социальных отношений и исторической судьбы народа.

Ключевые слова: парадоксальная модель общества, комический эффект, сатира, ирония, функциональный персонаж.

Melnyk O. M. Fiction Model of the Society of the Independence Period: Accusatory Description of the Reality in the Novel "Scrap" by Pavlo Zahrebelnyi.

This article is devoted to figure out the specifics of critical areas of the comic based on the novel "Scrap" by Pavlo Zahrebelnyi. It is explained the peculiarities of comic outlook on the poetic and evaluative levels, determined the objects of the artistic attention within the social development. It is also important to differentiate external and internal expression of comic; relation between comic and funny; determination of the laughter range gradation in the novel; clear distinction of forms, methods and measures; tracking "elusive" mechanism of the comic effect; separation of irony from humor and satire or vice versa; taking into consideration the diffusion of comic and tragic etc. The analysis of methods, means, images and the study of author's position concerning descriptive features allow to find out the peculiarities of comic outlook. One of the means of comic sharpening of images and situations in the novel "Scrap" are analogies with previous epochs. A panorama of the country diminished to a size of a village Kuchuhury combines contrasts of a tragic tint. The ironic narration is intensified by vividly expressed valuation of language means. A functional character of Yarema Sovynskyi without any special positive weight is determinant in a belles-letters task solving. Objects of ironic and satiric ridicule are the modern "feast in the time of plague", pseudo-patriotism, national behavior shortcomings, material civilization, social class of magnates, elite, intelligentsia, business representatives. The images of "history victims" are disgustingly distorted with common sense borders breaking. The author's position, which is not pushed aside, is marked on the novel poetics: a complex of satiric means is included in a general ironic context as elements of direct exposure. Sometimes irony changes into sarcasm and even upright undisguised blame without an implication.

Key words: paradoxical model of society, comic effect, satire, irony, functional character.